

НАПОМЕНЕ О ЈЕДНОЈ ЗАЈЕДНИЧКОЈ ОСОБИНИ СРПСКОГ И БУГАРСКОГ ПРАВОПИСА У ВРЕМЕ ПАТРИЈАРХА ЈЕВТИМИЈА

Александар МЛАДЕНОВИЋ (Београд)

Опште је познато да се у време бугарског патријарха Јевтимија (1375—1393 — живео од 1325/1330, до 1402 (?); уп. Динеков 1963 285 и даље; Мошин 1964 474) словом дебелим јером (ѣ) у бугарском црквеном и књижевном језику означавао изговорни полугласник, и то у одређеним положајима у речима. Слична правописна ситуација, или у великој мери слична, огледа се и у разним споменицима XIV а поготово XV века (и даље), писаним српским црквеним и књижевним језиком (српскословенским). Ову међусобну сличност условио је одређени лингвистички феноменат, јер у то време, у XIV веку, српски народни говори а и низ бугарских народних говора, као и српски и бугарски црквени и књижевни језик, имали су, поред осталог, и једну заједничку фонолошку црту: полугласник, наравно, изговорни који у оба ова језика није био истоветног порекла али који је тада улазио у састав фонолошких самогласничких система поменутих језика. Начин обележавања овог изговорног полугласника код Срба и Бугара у одређеном временском периоду — о чему ће касније овде бити више речи — могао је представљати граfiјски проблем чије је решавање било нужно. Решење је нађено у слову дебелим јеру (ѣ).

Ово слово (ѣ) у бугарској писмености, у ранијим временима (и пре XIV века) означавао је полугласник задњег реда (наравно, изговорни), мада се оно писало и на местима где се тај полугласник није изговарао, где је био безгласан, односно где се некадашњи полугласник налазио у слабом положају. Сада, у периоду пре и за време патријарха Јевтимија, требало је слову дебелим јеру (ѣ) оставити само функцију означавања изговорног полугласника (а тај се полугласник и данас чува у бугарском језику, нпр. у његовим источним дијалектима и другде: Харалампиев 2001 52; БДА 59—62, 64—66), и то у одређеним положајима у речи: у корену, у префиксима, у предлозима **сѣ**, **вѣ**, **кѣ** и др., затим у обележавању самогласничког **р** и **л** знацима **рѣ**, **лѣ** и сл. (Василев 1980 411 и даље; Давидов 2002 37; Харалампиев 2002 54, 74; Харалампиев 1995 44—45; Харалампиев

1990 34; уп. и Мирчев 1963 30). Истовремено укинула би се служба овога- слова означавања безгласног њ, с тим што би ту службу, на пример на крају самосталних речи, преузело безгласно слово танко јер (ь) — јер се полугласних предњег реда (ь) у низу бугарских народних говора раније развио у самогласник е (Харалампиев 2001 52; БДА 70, 73) а слово њ у писању није било напуштено. У поменутом одређивању нове функције слову дебелом јеру (ъ) огледа се реформаторски поступак онога који је то учинио, било да је то био појединац, било да је у питању група људи, претходника или савременика патријарха Јевтимија.

У српском језику и писмености ситуација је била друкчија. Стари полугласници (ъ, ь) — наравно, изговорн, у јаком положају — у српским народним говорима између себе су се изједначили у *један полугласник*, а што се десило, како се сматра, до краја X или до почетка XI века, када је дошло, уопште узев, до прве фонолошке измене вокалског система у српском народном језику (Ивић 1990 50). Са примањем код Срба словенског богослужења (наравно византијског, грчког, православног) — што се десило свакако најкасније с првим деценијама XI века — када је истовремено примљена и словенска писменост, могла се у тој српској писмености стабилизovati употреба слова танког јера (ь) за означавање поменутог српског јединог полугласника, наравно изговорног. Ово означавање је могло настати под утицајем тадашњег, макар временски не дуго употребљаваног, начина писања у Преславу: само њ уместо њ и њ (што је било условљено свођењем два полугласника на један у неким бугарским народним говорима, а по хипотези И. Гълъбова: уп Младеновић 2002 59—65).

Тај један полугласник у српском народном језику, који се у српској писмености означавао словом танким јером (ь), одлика је најстаријих сачуваних српских писаних споменика, и то како на народном језику (Повеља Кулина Бана, 29. август 1189. г.), тако и на српскословенском (старом српском црквеном и књижевном) језику (Мирослављево јеванђеље, писано 90-их година XII века). Ова језичка одлика (један полугласник), која се у писаним споменицима најчешће означавала словом танким јером (ь), била је и остала карактеристика српског народног и српског црквеног и књижевног језика све до краја XIV и почетка XV века. Тада се у огромном делу српског народног језика поменути изговорни полугласник вокализовао у самогласник *а* (нпр. велики део Србије и Црне Горе, затим Босна, Херцеговина и др.), док се већини зетских говора у Црној Гори развио у отворено *е* (у јужној и источној Србији остао је невокализован полугласник (реда *а*) до данашњег дана а исто тако и у мањим оазама поменутих зетских говора у којима се полугласник, реда *а*, сачувао у кратким слоговима — Ивић 1990 51; Младеновић — Петровић 1975 141 и даље).

Новија испитивања (вршена филигранолошким методом) настанка српских споменика писаних српскословенским језиком (српским црквеним и књижевним језиком, српском редакцијом старословенског језика) а који су по својој садржини богослужбени или уопште богословски — показала су да се у низу рукописних књига из прве половине XIV века (а ретко из XIII столећа), поред традиционалног слова танког јера (ъ), употребљава и слово дебело јер (ѣ), и то у свим службама: и када означава изговорни полугласник, и када њега не означава, тј. када се употребљава само правописно, као безгласни знак (уп. Јовановић — Стипчевић 1991 270—276; Јовановић — Стипчевић 2000 344 и даље; уп. и Трифуновић 1978 104). Поред евентуалног подражавања предлошцима с којих су преписиване неке од поменутих књига (где се ретко јавља ѣ), за употребу слова дебелога јерау другима од њих може се претпоставити да су њихови писари тежили да пруже свој допринос правописној стабилности у текстовима које пишу. Овакво њихово настојање било би у складу са временом када су они живели и писали а које се одликује познатим општим „новим духовним струјањима“, када се код Срба и Бугара приступало проверавању, ревизији и исправљању садржине богослужбених књига, стварању њихових нових словенских превода полазећи од најаутентичнијих грчких оригинала чије су колевке биле, наравно, манастирска средишта на Светој Гори. „Одавде (из Свете Горе — А. М.) су се ширили — каже В. Мошин — у Србију и Бугарску тадашњи религиозни и филозофски покрети; тамо су били стари грчки рукописи о којих је требало да се праве нови преводи литургијских, законских, хомилитичких и аскетско-поучних дела; ту је требало да буде постављено питање ревизије текстова Светог писма [...] У светогорским преводилачким и преписивачким радионицама морала се осетити и потреба прецизније регламентације правописа“ [подвукао А. М.] а за такво угледање Срба и Бугара Грци су имали не „само исправне канонске текстове већ и филолошку литературу“ [...] „Приближавање јужнословенског писма и правописа грчком узору — наставља В. Мошин — вршило се стално кроз читав XIV век“ [...] „Редовно се акценти јављају у бугарским рукописима из средине XIV века; тада се појављују и у српским. Уопште се за то доба мора нагласити ванредна повезаност између српске и бугарске писмености, које су преводиле грчка дела и црпле своје идеје из исте културне ризнице у Светој гори и редовно посућивале једна другој своје рукописе за преписивање. Културна повезаност између Срба и Бугара у XIV веку била је у потпуном складу с уском повезаношћу између оба народа у политичком животу; нарочито у доба цара Душана [умро 1355. г. — А. М.] и његова шурака бугарског цара Јована Александра, а посебно се морала појачати у последњој четвртини XIV века, кад се пред оба народа после Маричке битке 1371. године у потпуној грозоти дигла авет блиске заједничке пропасти од Ту-

рака“. У наставку в. Мошин каже: „Настојања око исправљања и дотеривања правописа, која су у току XIV века ишла паралелно с покретом на исправљању црквених текстова и у највећој мери била баш тим покретом наметнута, била су у последњој четвртини XIV века у Бугарској крунисана правописном реформом патријарха Јевтимија“ (Мошин 1964 470, 471; уопште о ревизији, исправљању и новим преводима богослужбених књига уп. Богдановић 1981 603—616; Давидов 2002 30—34). Ово реформа патријарха Јевтимија представља, заправо, завршну фазу претходног развитка правописних измена, усвајања низа решења која су Патријархови претходници, ученици и савременици спроводили у пракси, односно она је „завршен стadiј в процеса на органичната еволуција на българия правопис от предходния етап“ (Василев 1980 407), јер „почвата за реформиране на книжовния език е била подготвена още преди Евтимий“ а „след завършването си в България (1371 г. из Свете Горе — А. М.) Евтимий се е заел да доведе започналия процес докрай, издигнал го е до равнището на официална книжовна политика, осигурена с поддръжката на царя“ (Харалампиев 2002 60, 61; уп. и Недељковић 1965 470, 471; Петков 1974 536; Василев 1980 406; Харалампиев 1990 29). Овај поглавар Бугарске православне цркве својим ауторитетом и свакако својим непосредним учешћем заузео се да ова целокупна реформа (црквенослужбена, књижевнослужбена и правописна) постане обавезујућа у самој пракси. Она је то постала свакако у највећој мери иако се није свуда доследно примењивала.

У таквој општој културној ситуацији, а посебно у црквенослужбеној и правописној, писање код Срба у то време одликовало се низом истих црта као и код Бугара, тј. употребом графичких и ортографских особина преузетих из грчког писања (грчка кузивна слова: „алфа“, широко *e*, високо *t* које личи на број 7, затим десетеричко *и*, „тита“, „зело“, „кси“, „пси“, „ижица“, надредни и надсловни знаци: спиритуси, акценти, знаци за интерпункцију и сл. — Мошин 1964 470, 471). Тада је код Срба требало пронаћи посебан знак за *o*-бележавање горепоменог изговорног полугласника јер је традиционално слово танко јер (*ь*) имало две функције: означавало је изговорни полугласник, али се истовремено писало и на оним местима у речи где није било никаквог изговора па је ту слово *ь* било безгласно (нпр. на крају речи или на месту некадашњег полугласника у слабом положају где се *ь* писало по традицији). У српском писању појавило се слово дебело јер (*ѣ*) у оној његовој функцији која се огледа у текстовима који репрезентују правописну реформу бугарског патријарха Јевтимија, тј. у обележавању изговорног полугласника, како смо већ рекли, у одређеним положајима у речи. Идентичност ове функције слова дебелог јера (*ѣ*) у тадашњем бугарском и српском правопису била је условљена (а њено спровођење у пракси олакшано) чињеницом,

овде већ поменутом, да су српски и бугарски народни и црквени и књижевни језик имали *један изговорни полугласник* у својим тадашњим вокалским системима, који је обележаван је дним словом: дебелим јером (ѣ). Ова чињеница сведочи: а) о тадашњој блискости између Срба и Бугара у овој језичкој особини; б) о тадашњој блискости српске и бугарске ортографије (рачунајући ту и друге горепоменуте правописне црте) и в) о могућности инспирације српских писара поменутом бугарском правописном цртом (обележавањем изговорног полугласника са ѣ), односно њиховим преузимањем таквог писања из бугарског правописа (Мошин 1964 472; Недељковић 1965 471; Недељковић 1975 244). Не треба сметнути с ума да се слово дебело јер (ѣ), за разлику од писања код Срба, одавно употребљавало код Бугара, и то континуирано на највећем простору бугарске писмености: још од времена стварања словенског писма (а у XIV веку слово ѣ наставило је и даље да се употребљава, истина, с горепоменутом модификованом функцијом). У српској писмености слово дебело јер (ѣ) у служби означавања изговорног полугласника употребљавало се не само у времену ресавског правописа, тј. не само после подизања у Србији манастира Ресаве (Манасије — 1407—1418 г., уп. Ђорђевић — Ђурић 1982 185), када је владао деспот Стефан Лазаревић, већ и пре овог времена (Мошин 1964 472—473; уп., поред осталог, и у једној повељи кнеза Лазара из 1381 године недоследно обележавање са словом ѣ: предлога *вѣ*, *сѣ*, префикса *вѣ-*, затим вокалног *р* са *рѣ*: Младеновић 2001 149).

Када је крајем XIV века у већини српских народних говора дошло до вокализације полугласника у самогласник *а* (при чему се ова фонолошка промена вокалског система одразила, наравно, и у српскословенском језику, тј у црквеном и књижевном језику Срба тога времена), слово дебело јер (ѣ) наставило је и даље да се употребљава у српском писању. На језичком плану ова промена полугласника у *а* значила је нестанак тога полугласника из фонолошког самогласничког система великог дела српског народног језика (о томе је овде већ било речи), а што значи истовремено и из српскословенског језика. Ова промена, престанак постојања изговорног полугласника, није, међутим, искључила слово дебело јер (ѣ) из српског писања, јер је сада, уместо означавања дотадашњег *полугласника изговорног*, слово ѣ наставило сличну службу: обележавало је *самогласник* *а* који је, разуме се, такође *изговоран*. Тај самогласник *а* у прво време, нарочито у богослужбеним текстовима, није се, најчешће, обележавао словом *а* већ словом ѣ, с тим што се касније постепено овде ширило писање и слова *а*. Ту графичку поступност у XV, XVI, XVII и у првој половини XVIII века показују више српски небогослужбени текстови неголи богослужбени (који више чувају традиционалан правопис), али њу показују и ови други, поготово из прве половине XVIII столећа, који познају широку заступљеност писања слова

a уместо ранијег писања слова њ или њ (Младеновић 1991 23—26; Младеновић 1984—1985 347—350; Младеновић 1987 453—461).

Паралелно са словом дебелим јером (њ) у српском писању употребљавало се и слово танко јер (њ), као традиционално, којим је од најстаријих времена српске писмености означаван *изговорни полугласник а*, поред тога, ово слово као безгласно писало и на местима у речи где оно није „покривало“ никакв изговор (нпр. на крају речи и у положају некадашњег полугласника у слабом положају). А када је крајем XIV века дошло до горепоменутог вокализације полугласника у самогласник *a*, слово танко јер (њ) почело је да означава тај самогласник који је био језички настављач дотадашњег полугласника. Тиме се у српској писмености практично продужило претходно стање када се словима њ и њ обележавао један изговорни полугласник — а сада се тим истим словима означавао рефлекс тог једног полугласника: самогласник *a*. Пошто се због традиције из писања није могло искључити ни једно од ових двају слова (њ, њ), то су се она оба употребљавала и даље у српском писању (у обема службама: и кад су означавала вокал *a*, и кад су била безгласна), и то врло често, па и од стране истог писара, у истој рукописној књизи или тексту. Такво писање је довело до проширења функције слова дебелог јера (њ), тј до стварања безгласног њ, односно до функционалног изједначења овог слова (њ) са словом танким јером (њ), чиме се створио симетричан однос:

њ (изговорно) /вокал *a* од XV века: њ (неизговорно, безгласно)

њ (изговорно) /вокал *a* од XV века: њ (неизговорно, безгласно)

Оваквом употребом слова њ и њ одликовао се српски правопис у временима пре и за време (донекле) *a* поготово после патријарха Јевтимија, што значи не само у XIV веку већ и у столећима која су долазила. Пошто су оба слова: и танко јер (њ), и дебело јер (њ) означавала изговорни и неизговорни полугласник (до краја XIV века), а такође и самогласник *a*, али и одсуство било каквог изговора (од XV века наовамо) — то су слова њ и њ (кад су обележавала најпре изговорни полугласник, односно касније самогласник *a*) могла бити написана са надсловним акценатским знацима изнад себе (дакле, с акутом (оксијом), периспоменом, варијом (грависом), односно са две варије), који су, наравно, преузети из грчког писања. Пошто су ови акценатски знаци стављани изнад вокала у разним положајима у речи, то је писар писањем акцената изнад слова њ и њ скретао пажњу читаоцу на полугласничку (до краја XIV века) или на самогласничку вредност (од XV века наовамо) слова њ или њ, и то на одређеним местима у датој речи или облику (нпр. у неким повељама кнеза Лазара, писаним у времену од 1379 до 1388 г., облици генитива множине именица, као нпр. *инокъ, работъ, даровъ, книгъ, ребръ, краљ* и сл., затим *везник нь* (већ, него), долазе написани чешће са две варије улево *a* ређе са периспоменом изнад крајњег *-ь*: Младеновић 2003 132, 134, 151, 182, 204; уп.

такође у Апостолу, рукописној књизи писаној 1566 г. у западној Србији, примере са словима *ь* и *ѣ* изнад којих су написани акценти: а) акут (оксија) -*тъма* 20а, 63а, *тъмниц* 8, *лъжъ* (*лъ-*) 65а, затим *тѣм'ницу* 26, *дѣжда* 162а, *лъвъ* (*лъ-*) 57а, *сѣи* (овај) 12а, 34а и др., б) периспомена *нѣ* (већ, него) 82, 91, 99а и др.; в) варија —*лъвъ* (*лъ-*) 57, *сѣи* (овај) 37а, 67 и др.; г) две варије улево — *нѣ* (већ, него) 68, 71, *нѣ* (већ, него) 47, 85, *тѣ* (тај) 65а, *сѣи* (овај) 36 и др. — ова књига се чува у софијској Народној библиотеци „Св. Кирило и Методије“ под сигн. 894 и о њој. уп. Младеновић 1986 107—122. Пошто су се слова *ь* и *ѣ* писала у речима и на местима где су она била безгласна, где није постојао никакъв њихов изговор, то се дешавало да су се *ь* и *ѣ* и у тим положајима понекад писали с акцентима изнад себе, што је, наравно, грешка одговарајућег писара.

Слово *ѣ* које је на показани начин ушло у српско писање углавном од XIV века није прекидало своју употребу већ ју је наставило све негде до половине XVIII столећа. Преласком Српске православне цркве са српскословенског језика (са српске редакције старословенског језика) на рускословенски језик (на руску редакцију старословенског језика), а то се почело званично дешавати од 1726 године — слова: дебело јер (*ѣ*) и танко јер (*ь*) напуштала су и напустила своју традиционалну функцију означавања одређеног вокалног изговора (тј самогласника *а*) и свела су се само на безгласне знаке. Ово је било условљено таквим статусом слова *ь* и *ѣ* у правопису рускословенског језика пошто се овај руски црквени језик од давнине одликовао рефлексима *е* и *о* за некадашње полугласнике *ь* и *ѣ* (уп. Младеновић 1977 16—20; Иванова-Мирчева 1987 339). Као безгласна слова, као чисто правописни знаци, танко јер (*ь*) и дебело јер (*ѣ*) употребљавали су се у српској ћирилици, и пасиној и штампаној, током друге половине XVIII и у првих шест деценија XIX века. Истина, у тим временима оба ова слова била су захватана, била су делимично или потпуно искључивана изи писања од стране појединаца који су се бавили реформисањем српског писма, да би коначним званичним усвајањем азбуке Вука Караџића, 60-их година XIX века, у Србији престала да се употребљавају *ь* и *ѣ* (с изузетком танког јера (*ь*) у функцији означавања вокалног *р* кад се оно налазило у суседству других самогласника, нпр. *умрѣо* и сл., што се у писаној и штампаној српској ћирилици задржало негде до краја поменутог столећа — уп. Младеновић 1977 19—20; Младеновић 1980 325).

СКРАЋЕНИЦЕ

Богдановић 1981 — Димитрије Богдановић, Књижевност у знаку Свете горе 603—616 у књизи: Историја српског народа. Прва књига. Од најстаријих времена до Маричке битке (1371). — Београд (Српска књижевна задруга), 1981.

БДА 9 — Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I—III. Фонетика. Акцентология. Лексика. — София (Българска академия на науките. Институт за български език), 2001.

Василев 1980 — Васил П. Василев, Правописната реформа на Евтимий и отражението ѝ в произведения на негови следовници и на българските дамаскинари. — Търновска книжовна школа, София (Великотърновски университет „Кирил и Методий“. Институт за балканистика при БАН), 1980, том 2, 405—421.

Давидов 2002 — Ангел Давидов, Към характеристиката на Евтимиевата реформа, 29—51 у књизи: Търновски писмена. Алманах за Търновската книжовна школа, София (Универзитетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“), 2002, том 1.

Динев 1963 — Петър Динев, Евтимий Търновски, 285—306 у књизи: Историја на българската литература. 1. Старобългарска литература, София (Българска академия на науките. Институт за литература), 1963.

Ђорђевић — Ђурић 1982 — Гордана Бабић-Ђорђевић и Војислав Ј. Ђурић, Полет уметности, 144—191 у књизи: Историја српског народа. Друга књига. Доба борби за очување и обнову државе (1371—1537). — Београд (Српска књижевна задруга), 1982.

Иванова-Мирчева 1987 — Дора Иванова-Мирчева, Задачи на изучавањето на црковнословенскиот јазик, 333—343 у књизи: Дора Иванова-Мирчева, Вџпроси на български книжовен јазик до Вџзраждането. IX—X до XVIII век. — София (Държавно издателство „Народна просвета“), 1987.

Ивић 1990 — Павле Ивић, Историја језика. — Енциклопедија Југославије, Загреб, 1990, књ. 6, 50—67.

Јовановић-Стипчевић 1991 — Биљана Јовановић-Стипчевић, О сређивању српскословенског правописа у првим деценијама XIV века. — Архиепископ Данило II и његово доба, Београд (Српска академија наука и уметности. Научни скупови књ. 58. Одељење историјских наука књ. 17), 1991, 265—280.

Јовановић-Стипчевић 2000 — Биљана Јовановић-Стипчевић, Кареја и Хиландар — чувари традиције у развоју српскословенског правописа. — Осам векова Хиландара. Историја, духовни живот, књижевност, уметност и архитектура. Београд (Српска академија наука и уметности. Научни скупови књига ХСХ. Одељење историјских наука књига 27), 2000, 343—350.

Мирчев 1963 — Кирил Мирчев, Историческа граматика на българскиот јазик. Второ издание. — София, 1963.

Младеновић 1977 — Александар Младеновић, Напомене о српскословенском језику. — Зборник за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1977, књ. XX-2, 1—20 (вокализација полугласника у српском народном

језику наступила је крајем XIV века а не почетком овог столећа, како сам раније мислио и како помињему овом раду).

Младеновић 1980 — Александар Младеновић, О неким особинама српскословенског језика после XIV века. — Търновска книжовна школа, Софиа (Великотърновски универзитет „Кирил и Методиј“. Институт за балканистика при БАН), 1980, том 2, 316—325 (вокализација полугласника у српском народном језику наступила је крајем XIV века а не почетком овог столећа, како сам раније мислио и како помињем у овом раду).

Младеновић 1984—1985 — Александър Младеновић, Још један „рукопис Александров“. — Археографски прилози, Београд (Народна библиотека Србије. Археографско одељење), 1984—1985, књ. 6—7, 347—350 са 4 факсимила.

Младеновић 1986 — Александар Младеновић, Археографске белешке. 1. Апостол (1566 г.). — Археографски прилози, Београд (Народна библиотека Србије. Археографско одељење), 1986, књ. 8, 107—122.

Младеновић 1987 — Александар Младеновић, Српска редакција старословенског језика — неке особине из текстова XVIII века. — Кирило-Методијевски студии, Софиа (Българска академия на науките. Кирило-Методијевски научен център), 1987, том 4, 453—461 (објављено и у Зборнику Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 1986, XXIX-1, 103—111).

Младеновић 1991 — Александар Младеновић, Неке напомене о језику рукописа „Службе светом кнезу Лазару“. (Прва четвртина XVIII века). — Научни састанак слависта у Вукове дане. Реферати и саопштења, Београд (Међународни славистични центар), 1991, књ. 19, св. 1, 23—26.

Младеновић 2002 — Александар Младеновић, О једној заједничкој особини старог црквеног о књижевног језика код Срба и Бугара. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, Нови Сад, 2002, књ. XLV/1—2, 59—65 (под насловом: За една обща особеност на стария църковен и книжовен език у сърбите и българите — објављено и у публикацијама: Археографски прилози, Београд (Народна библиотека Србије. Археографско одељење), 2002, том 24, 7—15; Годишник на Софийския универзитет „Св. Климент Охридски“ Център за славяно-византијски проучвания „Иван Дуйчев“, Софиа, 2003, том 92 (11) за 2002 г., 221—226.

Младеновић 2003 — Александар Младеновић, Повеље кнеза Лазара. Текст. Коментари. Снимци. — Београд (Чигоја штампа), 2003.

Младеновић — Петровић 1975 — Александар Младеновић и Драгољуб Петровић, О судбини полугласника у неким зетским говорима и споменицима с освртом на призренско-тимочку ситуацију. — Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, Нови Сад, 1975, том. XVIII-1, 139—155.

Мошин 1964 — Владимир Мошин, „Револуције“ у историји српског правописа. — Библиотекар, Београд, 1964, књ. 6 (за 1963 годину), 465—475.

Недељковић 1965 — Олга Недељковић, Правопис „Ресавске школе“ и Константин Филозоф. — Српска књижевност у књижевној критици. I. Стара књижевност. Приредио Ђорђе Трифуновић. — Београд (Нолит), 1965, 467—475.

Недељковић 1975 — Олга Недељковић, Проблем рађања ресавског правописа и повеље из доба кнеза Лазара. (Посебно у односу на интерпункцију и прозодијски систем). — О кнезу Лазару. Научни скуп у Крушевцу 1971, Београд (Филозофски факултет. Одељење за историју уметности. Београд — Народни музај. Крушевац), 1975, 243—254.

Петков 1974 — Георги Петков, Евтимий Търновски и школата му според „Сказание о писменех“ от Константин Костенечки. — Търновска книжовна школа 1371—1971, София (Великотърновски универзитет „Св. св. Кирил и Методий“). Институт за балканистика при БАН), 1974, 531—544.

Трифунвић 1978 — орђе Трифунвић, Теодулов препис Теодосијевог „Житија светога Саве“. — Хиландарски зборник, Београд (Српска академија наука и уметности), 1978, том 4, 99—108 са 8 факсимила.

Харалампиев 1990 — Иван Харалампиев, Езикът и езиковата реформа на Евтимий Търновски. — София, 1990.

Харалампиев 1995 — Иван Харалампиев, Строители на стария книжовен език. Търновска книжовна школа. — Велико Търново, 1995.

Харалампиев 2001 — Иван Харалампиев, Историческа граматика на българския език. — Велико Търново, 2001.

Харалампиев 2002 — Иван Харалампиев, Езиково-правописната реформа и езикът на патриарх Евтимий Търновски, 52—82 у књизи: Търновски писмена. Алманах за Търновската книжовна школа, Велико Търново (Универзитетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“), 2002, том. 1.